

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció

Tézisek

Bartha Ádám

A művészet mint társadalmi gyakorlat az avantgárdban és a posztmodernben

DOI azonosító: 10.15476/ELTE.2022.135

Filozófiatudományi Doktori Iskola

A Doktori Iskola vezetője: Ullmann Tamás, DSc, egyetemi tanár

Esztétika doktori program

A doktori program vezetője: Sajó Sándor PhD, habil. egyetemi docens

A bizottság tagjai:

Elnök:

Bacsó Béla DSc, egyetemi tanár

Felkért bírálók:

Nemes Z. Márió PhD, egyetemi adjunktus

Z. Varga Zoltán PhD, egyetemi docens

A bizottság titkára:

Papp Zoltán PhD, habil. egyetemi docens

A bizottság tagja:

Radvánszky Anikó PhD, egyetemi docens

A bizottság póttagjai:

Darida Veronika PhD, habil. egyetemi docens, Teller Katalin PhD, habil. egyetemi adjunktus

Témavezető: Radnóti Sándor, DSc, professor emeritus

Társ-témavezető: Horváth Csaba PhD, habil. egyetemi docens (KRE BTK)

Budapest, 2022

A disszertáció **első tézise**, hogy a posztmodern definiálhatatlan. Ebből az állításból módszertani és tartalmi/fogalmi következmények is adódnak a disszertáció egész felépítésére vonatkozóan. Módszertani szempontból a legfontosabb talán az, hogy se egy jól körülhatárolható, világos karakterjegyekkel rendelkező korszaknak nem tekintem a posztmodernt, se olyan fogalomnak, melynek adható volna egy véglegesen lezárható definíció. Ezekből pedig az is következik, hogy nem vázolható fel egy olyan nagy, lineáris narratíva, amely világosan keretezhetné a posztmodernt, majd pedig megtalálható volna hozzá egy olyan elemzési rács, amely megmutathatná a posztmodern, történelem fölötti, transzcendens igazságát.

Amire tehát a disszertáció kísérletet tesz, az a posztmodern működésének felmutatása, egymástól igencsak eltérő kontextusokban. Illetve a fogalom használatában beállt változások bemutatása a 20. század második felében.

A posztmodernt tehát a disszertáció egy olyan energiának vagy tendenciának tekinti, amely térben és időben igen különböző helyeken és módokon képes megjelenni, de nem illeszthető be egyetlen nagy elbeszélés keretei közé sem.

A dolgozatban a posztmodern fogalmát elsősorban a világ leírhatóságának, elbeszélhetőségének és értelmezésének egy lehetséges módjaként használom, és éppen ezért elsősorban a nyelvi aspektusok kerülnek az elemzések középpontjába.

Az a nézőpont, amelyen keresztül a posztmodern fogalmát vizsgálom, a társadalmi gyakorlat, még pontosabban az, hogy a posztmodern miként viszonyul a foucault-i értelemben vett hatalom kérdésköréhez. Utóbbi alatt azokat a hálózatokat értem, amelyek meghatározzák a cselekvés lehetőségeit és a világ elgondolhatóságának kereteit, bizonyos diskurzusok hatókörében. A kérdésem tehát végső soron az lesz, hogy ha a posztmodern által kínált lehetőségek felől vizsgáljuk a művészetet mint társadalmi gyakorlatot, akkor ez milyen lehetséges mozgástereket nyit meg a hatalom és a hatalomkritika egyes terepein.

Ezzel együtt azt próbálom kimutatni, hogy a posztmodern jelentése csak a fogalom gyakorlati működésében határozható meg, tehát a diszkurzív kontextusok maguk is alakítják a posztmodern jelentését. A posztmodern jelentésének vizsgálata során így sokkal inkább magukról a diskurzusokról tudhatunk meg többet, és nem a posztmodernről mint valamilyen prediszkurzív fogalomról.

A disszertáció **második tézise**, hogy posztmodern 20. századi kibontakozása abból a tapasztalatból fakad, hogy válságba került a világ átfogó, (hegeliánus értelemben vett) totális megérthetősége, sőt, maga a „valóság” került válságba.

A disszertáció első nagy egysége a posztmodern fogalmának bizonyos nyugati kontextusait igyekszik fölvezetni. Az első fejezet egy társadalom- és politikatörténeti bevezető mellett Guy Debord 1967-es főműve, *A spektákulum társadalmá* segítségével próbál egy szempontot adni annak megértéséhez, hogy milyen kontextusban vált világossá az 1960-as évekre a nyugati modernitás, mint valóságértelmezés, válsága, és ezzel párhuzamosan miért tűnhetett folytathatatlannak a történeti avantgárd forradalmi hagyománya. Tehát a kérdés az, milyen komplex feltételrendszer mentén vált világossá, hogy nemcsak új válaszokra, de új kérdésekre is szükség van.

A modernitás fogalma a dolgozat nézőpontjából azt az episztémét jelenti, amelyben a felvilágosodást követően még autentikusan lehetett igényt tartani a világ valamilyen középpontjának (és ezen belül a szubjektum pozíciójának) meghatározására. Azonban ez(ek) a középpont(ok) nem eleve, transzcendens (és a történelmen kívüli) módon adottak és garantáltak, hanem az emberi ráción (és részben az ember humanista fogalmán) alapulnak.

Emellett a modernitás diszkurzív keretei között autentikusan lehetett képviselni olyan, művészeti és társadalmi/politikai értelemben egyaránt vett forradalmi nézőpontot, amely a világ lényegének feltárását és/vagy egy anticipált (de szekuláris) igazság beteljesülését tűzte ki célul. Mégpedig szakítva a „természetesnek” vélt linearitással, és sok esetben a jelent állítva a világ értelmezésének középpontjába.

Ebből a szempontból a debord-i társadalomelméletnek van egy kiemelkedő eleme. Jelesül, hogy Debord azt látta meg, hogy a 20. századi tőkés, fogyasztói, jóléti társadalmakban a marxi elméletnek egy keveset emlegetett aspektusa kerül előtérbe, a kapitalizmus által megteremtett és keretezett szabadság. Amit Debord nagyon pontosan lát a spektákulum fogalmában, hogy az általa elemzett kapitalista társadalomban nem a represszió, hanem az egyre nagyobb szabadság lesz a döntő mozzanat. A kritikának pedig sokkal inkább ennek a növekvő szabadságnak a lehetőségfeltételeire és közvetítettségére kell koncentrálnia. Ennyiben Debord megelőlegezi azt a foucault-i tézist is, hogy „semmi nincs kívül”, vagyis problematizálja azt a hegeliánus-lukácsianus marxista értelmezést, melynek egyik középponti fogalma a totalitás. Debord történeti szituáltságából adódó tapasztalata ugyanis az, hogy ha a spektakuláris kapitalizmus a világ minden létező viszonyrendszerének és értelmezésének

keretezésére és meghatározására tör, akkor ezzel szemben nem egy másik totalitás a megoldás – itt nemcsak a 60-as évekbeli francia politikai tapasztalatok, de a szovjet típusú diktatúrák tapasztalatai is közrejátszanak, vagyis az idegenkedés minden „hivatalos” baloldaliságtól.

Debord kritikai pozíciója tehát azon a kérdésem alapul, hogy milyen mozgásterek válnak lehetővé a rendszeren belül – hiszen az arkhimédészi pontnak még a feltételezése is egyre nehezebb. Debord állítása pedig az, hogy a forradalomhoz szükséges minden eszköz már megvan a hagyományban, ezeket csupán aktualizálni kell.

Debord erre építi a *détournement* és a *récupération* fogalompárját. Míg az előbbi a hagyomány elemeinek olyan aktualizálása, melynek során ezek az elemek radikálisan új kontextusban kiszabadulnak az eredeti környezetükből, és váratlan, szubverzív hatásokat érnek el, addig a *récupération* a hagyomány elemeinek instrumentalizált felhasználása, heteronóm eszközközként történő kisajátítása. Ez pedig onnan nézve igen jelentős, hogy ezzel bár meg is őriz bizonyos avantgárd gesztusokat, szakít az avantgárd mozgalmak lényegkereső, -feltáró és/vagy *tabula rasa* elvre építő művészeti-forradalmi gyakorlatával.

A belső mozgásterek szétfeszítésének és kiaknázásának alapját pedig az a gondolat adja, hogy egyetlen totalitásra törő hatalmi diskurzus sem lehet soha totális, vagyis a totalizálódási folyamat soha nem zárulhat le. Mindig lesznek tehát olyan töréspontok, amelyek a rendszeren belül, a rendszert konstitutív módon meg is erősítve, jelen vannak, de amelyek ezzel párhuzamosan a hatalomkritika számára kihasználhatók.

A disszertáció állítása pedig az, hogy ez a kettősség a posztmodern egyik legfontosabb jellegzetessége és kockázata is. Az tehát, hogy olyan töréspontokon kell manővereznie, amelyek egyszerre a hatalommal szemben jönnek létre, de azon belül, és a hatalomnak éppen hogy szüksége van rájuk ahhoz, hogy képes legyen dinamikusan újraalkotnia magát.

A disszertáció harmadik **tézise**, hogy míg az avantgárd és a modernitás művészeti és politikai forradalmi egy tisztogatási (Alain Badiou) hullámmal reagálnak a valóság válságára, addig a posztmodern felkarolja ezt a válságot, a valóság elbizonytalanodását. A második fejezet ennek a felkarolásnak egy lehetséges történetét próbálja fölvezetni, a posztmodern fogalmának változásán keresztül a nyugat-európai és amerikai diskurzusokban.

Itt két alapvető kérdés szervezi a fejezetet. Az egyik, hogy miként vált a posztmodern fokozatosan átfogó világnézetté és episztemológiai keretrendszeré. A másik pedig, hogy miként változott meg a posztmodern megítélése, amennyiben az 1960-as évek

ellenkultúráinak logikája helyett a nyugati marxista hagyomány egyre inkább az úgynevezett kései kapitalizmus kulturális logikájaként (Fredric Jameson) kezdte el értelmezni.

Röviden, a válasz ugyanabban áll, mint Debord-nál a *détournement* és a *récupération* kettősségének problémája. Ha ugyanis a posztmodern a valóság és a valóság értelmezhetőségének fluiditását karolja föl, mégpedig minden olyan diskurzussal és narratívával szemben, amely a világ bármilyen totális keretezésére tör, akkor az úgynevezett kései vagy neoliberais kapitalizmus, a marxista hagyomány értelmezésében, éppen ezt instrumentalizálta.

Amit tehát a posztmodern állandóan belülről szétfeszít, az a világ átfogó kognitív térképezése (Fredric Jameson), vagyis a centrum/periféria, a nagy hős/ellenség, a nagy történet, a nagy cél, az abszolút igazság, a stabil identitás és szubjektumpozíció stb. Fontos azonban, hogy a posztmodern nem azt állítja, hogy ezek nincsenek vagy nem lehetségesek. Csupán azt, és ez nem kevés, hogy ezek soha nem lehetnek teljesen ön-azonosak és teljeseek, lezárhatók. Ugyanis folytonosan újra kell alkotniuk önmagukat, tehát mindig ki lehet aknázni a létükhöz elengedhetetlen belső töréspontokat – és épp ezt teszik a különböző posztmodern gyakorlatok.

Mindezek fényében a posztmodern fogalmával kapcsolatban, általában, is izgalmas kérdéseket vet föl a magyar posztmodernitás értelmezéstörténete az 1980 években. A kutatásom elsősorban a posztmodernt mint filozófiai koncepciót, mint világnézetet, illetve mint irodalomtudományi fogalmat vizsgálja a magyar kontextusban.

A disszertáció **negyedik tézise**, hogy a posztmodern fogalma egy olyan történeti-társadalmi és művészeti környezetben jelent meg Magyarországon, ahol nem voltak meg a nyugati modernitás alapvető tapasztalatai. A magyar értelmezői közegben a posztmodern így egyszerre jelentette volna a nyugati modernitás hagyományába való be- vagy visszakapcsolódást a diktatúra nagy narratívájával szemben, illetve ezzel egy időben ennek sajátos meghaladását is.

A posztmodern fogalmára nézve azonnal fölmerül a kérdés, hogy ha ekkora a különbség a nyugati és a magyar posztmodern-fogalmak működése között, akkor van-e értelme egyáltalán a fogalom egységes használatának. Meglátásom szerint a feladat nem valamilyen egységes posztmodern-fogalom vagy definíció megalkotása – vagy ennek a lehetőségnek a plauzibilis cáfolata –, hanem olyan viszonyrendszereknek a felmutatása, amelyek a konkrét cselekvési

lehetőségeket figyelembe véve, összeköthetők a nyugati és a magyar posztmodern-értelmezések között.

A magyar posztmodern-értelmezések egy olyan autonómiaigényre támaszkodtak, amely egyértelműen politikai koncepció volt.

Ezzel elsősorban a hazai irodalomtudományi értelmezői hagyománynak azt a máig tartó elgondolását igyekszem megkérdőjelezni (vagy kérdőre vonni), amely azt állítja, hogy a magyar posztmodern egy depolitizált vagy apolitikus világnézetre és művészetértelmezésre épült.

Ha ugyanis alaposabban megvizsgáljuk a konkrét történeti kontextust és a kor, azóta kanonikussá vált, irodalomtudományos szövegeit, akkor világosan látszik, hogy a művészet kizárólag esztétikai fókuszú, az életvalóság mimetikus referencialitásától függetlenített, autopoietikus értelmezési kerete egyértelműen a diktatúra hatalmi narratívájával és diskurzusrendszerével szemben jött létre. Az úgynevezett politikától való függetlenség vagy elszakadás tehát nagyon világos politikai igény volt.

A központi problémát viszont a *politika* és a hatalomtól független *autonómia* fogalmainak működése jelenti. Miként Horváth Györgyi rámutatott, Közép-Kelet-Európában a hatalom és a politika (mint fogalmak) a hétköznapi élettől leválasztható, külső erők voltak, amelyekkel szemben elvileg elérhetőnek tűntek a privát szférában föllelhető autonóm területek (művészet, civil társadalom, kisközösségek, magánélet stb.) Ezzel szemben a nyugati kritikai hatalomelmélet a 80-as évekre már jelentős részben éppen ezekben a szférákban ismerte föl a hatalom működését. Vagyis éppen ott, ahol az egyén úgy érezhette, hogy független a hatalomtól.

A különbséget azonban itt nem az adja, hogy az egyik vagy másik értelmezés fundamentálisan téved. Csupán arról van szó, hogy alapvetően eltérő tapasztalatok és társadalmi hagyományok álltak egymással szemben, amelyek nagyon különböző hatalomformákkal találták szemben magukat.

Azonban a nyugati hagyományhoz való vissza-csatlakozás igénye épp ezért lehetett rendkívül problematikus. Mert a történeti tapasztalatok hiánya olyan vakfoltokhoz (és illúziókhöz) vezetett, amelyek gyakran súlyos reflexiós hiányokat eredményeztek.

Minden különbség ellenére, az állításom az, hogy van egy lényegi közös pont a nyugati és a magyar posztmodern-fogalom között. *Mégpedig a totalitásra törő hatalmi diskurzusokkal szembeni ellenállás igénye és gyakorlata.*

Ami azonban fontos különbség, hogy a magyar értelmezői közeg, éppen a modernitás nyugati tapasztalatainak hiánya miatt, fellépett egy autonóm, konszenzuális és bizonyos értelemben autoritativ hagyomány igényével is. Ez volt a szembehelyezkedés a politikai hatalom autoritásával. Nem véletlen, hogy többekben fölmerült problémaként, hogy a posztmodern egyik veszélye, hogy túlságosan relativizál. Már amennyiben kérdésessé teszi egy közös hagyományon alapuló konszenzus kialakulását és működését.

A probléma tehát abban áll, és a disszertációban erre igyekszem rámutatni, hogy Magyarországon a posztmodern úgy jelent meg, mint amely képes szétfeszíteni a diktatórikus hatalom mindent leuraló autoritásigényét, de amely ezzel egy időben egy olyan konszenzus terepét (és alapjainak hagyományát) is megteremti (vagy megvilágítja), amely sokkal inkább egy nyugati modernitás-tapasztalat alapját képezi. A magyarországi posztmodern-értelmezés sajátossága tehát az volt – és ebből adódtak a vakfoltok is –, hogy, miként Bacsó Béla mondta egy 1987-es, posztmodernről szóló körkérdésre adott válaszában, olyan közegben kezdődtek el a posztmodernről szóló magyarországi viták, ahol a modernizációt se vitték végig.

A fenti teoretikus kontextust egészíti ki a disszertációban egy műelemző fejezet, amely Esterházy Péter *Bevezetés a szépirodalomba* című művét vizsgálja, elsősorban az alábbi szempontok szerint.

1. A hagyomány autoritása. A szöveg maga jelöli ki az elődöket vagy az értelmezők? Mennyiben képes az olvasó szabadon mozogni a hagyomány elemei között?
2. Az idézetkeresés és idézetkezelés. Az olvasó szabadsága a központi kérdés, de posztmodern szempontból sokkal lényegesebb az az olvasó, aki semmit nem ismer föl az idézetekből, mint az aki, mindent. Azt vizsgálom tehát, hogy a fentiek alapján miként működik a konkrét irodalmi szöveg esetében Esterházynak az az állítása, hogy a hatalomnak nem az írótól, hanem az olvasótól kell félnie.
3. A hatalom nyelvének (és a nyelvnek a hatalom keretei között) ironikus kijátszása. Abból a posztmodern nézőpontból, mely szerint a nyelv soha nem urallható teljesen, mindig lesz egy olyan elkülönböződés, amely lehetővé teszi, hogy a nyelv ne feleljen meg a valóságnak. Semmilyen hatalom nem képes tehát teljesen uralma alá hajtani a nyelvet.

4. Erotika/erőszak. A hatalomgyakorlásnak magának is van egy erotikus többlete, de közben a hatalom alá rendelt szubjektumok is egy sajátos erotikus pozícióban vannak, ahogy a hatalmi mátrix által keretezett mindennapi életben az eltűnő és előtűnő réseken keresztül manővereznek. Ezeknek a hatalom számára konstitutív réseknek a kiaknázása az egyik legizgalmasabb posztmodern gyakorlat.

A dolgozat harmadik nagy egységének (utolsó két fejezetének) középpontjában a szubjektum kérdése áll. Pontosabban annak problémája, hogy miként került válságba és miként gondolható el egyáltalán fogalmilag a posztmodern keretei között a „forradalmi szubjektum” (elsősorban filozófiai) kategóriája. Forradalom alatt a disszertáció a világ értelmezési kereteinek és a világban lehetséges cselekvési módoknak az alapvető, fundamentális megváltoztatását érti.

A két fejezet különböző szubjektumpozíciókat, illetve ezekből adódó problémákat, elemez. Ilyen a történeti avantgárd művészeti (és ezzel konzubsztanciálisan politikai) forradalmi szubjektumképe, pontosabban az avantgárd mozgalmak lehetséges szubjektumpozíciói, kiemelten a *csavargó* Kassák Lajosnál.

Az avantgárd és a modernitás forradalmi szubjektumpozíciói között azonban világos feszültség van, ha a forradalom különböző értelmezései közti ellentétekre fókuszálunk. Az első fejezet hosszan vizsgálja a konkrét magyar kontextuson keresztül, hogy a magyar avantgárd művészet- és szubjektumfelfogás milyen konfliktusban állt a hivatalos szocialista forradalmi elgondolásokkal az 1919-es Tanácsköztársaság időszakában.

A **tézisünk** itt az, hogy a modernitásban van egy inherens feszültség a forradalmi szubjektum kérdése körül, amely részben az autonómia és a heteronómia konfliktusában érhető tetten.

A két fejezetben vizsgált esetek közti kapcsolatot alapvetően az szervezi, hogy miként teljesedik ki a posztmodernben az a probléma, hogy a forradalom, az emancipáció vagy a hatalomkritika egyre kevésbé tarthat igényt egy olyan szubjektumpozícióra, amely stabil alapokon, magának valamifajta autonómiát követelve, világosan és tisztán szemben áll valamilyen elnyomó renddel.

Az avantgárd és a szocialista/kommunista baloldali forradalmi mozgalmak összevetésekor ugyanis alapvető kérdésként (és dilemmaként) merül föl, hogy az úgynevezett „teljes élet az

ügyért” forradalmi logika és életforma mennyiben rejti magában épp annak a heteronómiának a kockázatát, amely ellen elvileg épp harcolni hivatott.

Az avantgárd azonban a művészet kapcsán még élesebben veti föl ezt a problémát, ugyanis folytonosan manővereznie kell egy dilemmán belül, jelesül, hogy ha teljesen alárendelődik egy nem művészeti imperatívuszok mentén szerveződő forradalmi logikának, akkor megszűnhet művészetnek lenni; ha pedig a művészet belső logikája alá rendeli a politikai és társadalmi forradalmat, akkor megszűnhet a direkt politikai vonatkozása.

A **tézisünk** az, hogy mind a csavargó pozíciójából adódó kivülség, mind a teljes élet az ügyért forradalmi pozíciója válságba kerül a 20. század közepére. Ahogy a modernitásnak a jelen kitüntetett pozíciójára épülő imperatívusza is, hogy dönteni kell!, mert a harc (minden értelemben) most dől el!

Ez a válság nem a posztmodern eredménye, hanem már eleve ott volt a modernításban is. Ahhoz viszont, hogy ez a probléma kikristályosodjon, szükség volt a dönteni kell!, az autonómia és a heteronómia, a kivülség és a represszió közti radikális választás imperatívuszának feladására.

A disszertáció utolsó fejezete megpróbálja föltenni a kérdést, hogy létezhet-e olyan szubjektumpozíció, illetve szubjektívációs gyakorlat, amely képes lehet kiteljesíteni a posztmodern energiákat és tendenciákat.

Végül a dolgozat utolsó **tézise** az, hogy létezik olyan posztmodern szubjektumpozíció, amely lényegileg elkerüli, hogy egy új, totalitásra törő igazságdiskurzus középpontjába kerüljön. Ez pedig a queer.

Mégpedig az 1980-as/90-es évek queer-diskurzusának értelmében. Olyan életformák és életgyakorlatok összességéeként, amelyek nem rendelhetők alá lezárható identitáskategóriáknak. Ennyiben kétségkívül szembehelyezkedve a kor ciszheteronormativitásával, de 1. a célja nem a hatalmi diskurzusok általi elfogadottság (tolerancia) volt, 2. nem pusztán ellendiskurzus volt, amely egyszerűen szembement a hatalommal, valamint 3. nem olyan pozíciót ígért, ahová el lehet menekülni a hatalom elől, és ahonnan kívülről lehet vizsgálni a hatalmat. Már maga a queer szó is arra reflektált, ahogy a queerséget a hatalom definiálta – szitokszóként. A queer azonban nem valamilyen kitalált felkarolása, hanem a hatalmi diskurzusok (és minden identitás) konstitutív, belső gyakorlataiban rejlő rések kiaknázása – minden diskurzus és identitás folyamatosan rá

van szorulva, hogy újraalkossa önmagát performatív aktusok révén, és közben szüksége van olyan ellenállási pontokra, amelyek lehetővé teszik önmaga megerősítését önmagáént.

Mivel azonban ez egy soha le nem záruló folyamat, a queer épp ott jelenik meg, ahol ezekre az újraalkotásokra szükség van, vagyis épp azokat a réseket aknázza ki, ahol minden igazságdiskurzusnak és minden identitásnak megtörik az önazonossága.

A queer tehát egy olyan identifikációs folyamat (életgyakorlatok sokasága, és az ezek közti szolidaritás tere), amely soha nem lehet identitás. Vagyis a queer „identitás” annyiban szubtraktív (Alain Badiou), hogy amikor valaki kimondja magáról, „queer vagyok”, akkor ezzel a szubjektum teljes diszkurzív megalkotódását (és az önazonosság, sőt, az állítás kimondásának lehetőségfeltételeit) is automatikusan kérdőre vonja, zavart idézve elő abban a diskurzusban, amely lehetővé tette számára az állítás kimondását.

A disszertációval összefüggő publikációk:

- Bartha Ádám: *Posztmodern térképek – ideológia és ideológiakritika között*, In: *Közép-Európa a komparatistikában*, szerk. Horváth Csaba et al., Károli Gáspár Református Egyetem-L'Harmattan Kiadó, Bp., 2021. 135-143.
- Bartha Ádám: *Nevetés a sötétből: Joker és a kozmikus idegenség*, Helikon, 2020/2, 240-256.
- Bartha Ádám, Keresztury Dorka: *Forradalom és tradíció Debord-nál*. aszem.info, 2020.04.15., <https://aszem.info/2020/04/forradalom-es-tradicio-debord-nal/>
- Bartha Ádám: *A Másik domesztikálása*, Prae.hu, 2019.12.01., <https://www.prae.hu/article/11312-huszonegyedik-12/>
- Bartha Ádám: *A posztmodern mint menedék (Thomas Pynchon: Kísérleti fázis)*, Alföld, 2018/2, 53-66.